

ДІЯЛЬНІСТЬ І. П. БІЛОКОНСЬКОГО ЩОДО РОЗВИТКУ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В ОРЛОВСЬКІЙ ТА КУРСЬКІЙ ГУБЕРНІЯХ НАПРИКІНЦІ XIX ст.

В статті розглянуто діяльність І. П. Білоконського як публіциста, літератора та активного земського діяча в Орловській та Курській губерніях наприкінці XIX ст.

Ключові слова: І. П. Білоконський, земство, самоврядування, статистика, "третій елемент".

Однією з недостатньо вивчених постатей, яка прислужилася своїм талантом і працею розвитку суспільно-політичного руху другої половини XIX – початку XX ст., був Іван Петрович Білоконський (1855 – 1931) – громадський діяч, науковець, письменник і публіцист. Літературну діяльність він розпочав у 1875 р., друкувався в газетах, часописах, був редактором, перебував на засланні, брав активну участь у статистичній роботі Орловського, Курського та Харківського земства, служив секретарем Харківської губернської земської управи, був дійсним членом Харківського товариства поширення в народі грамотності, редактором Народної енциклопедії, опублікував низку монографій з історії земства й народної освіти.

Громадська діяльність і публіцистична спадщина І. П. Білоконського привертала увагу дослідників Н. М. Пірумової, К. Ф. Шацкілла, М. Л. Карпачової. Разом з тим його участь у земському русі губерніях не знайшла належного висвітлення в літературі. Дослідження цього аспекту публіцистичної й організаційної діяльності І. П. Білоконського має важливе значення для з'ясування його громадсько-політичної позиції.

У другій половині XIX ст. І. П. Білоконський брав активну участь у народницькому русі, за що його було засуджено до заслання у Східний Сибір. Після повернення у 1886 р. він приступив до активної громадсько-політичної діяльності. Однак відтепер надії на демократизацію суспільно-політичного ладу Російської імперії він покладав на конституційний рух і розбудову земського самоврядування. Після повернення із заслання І. П. Білоконському вдалося влаштуватися на роботу в "Орловском вестнике". Звичайно ж становище "неблагонадійного", "піднаглядного" інтелігента контролювалося владою, й звичайно накладало свій відбиток на його громадську активність [1].

Перш за все І. П. Білоконський критично поставився до згорання лібералізації суспільно-політичного життя, яке намітилося за часів правління Олександра III. Зокрема, він з обуренням писав про те, що у відповідь на утиски поліцейського режиму, дворяни заявляли про необхідність міцної влади, яка дозволила б їм "спокійно жити в селі". У 1889 р. уряд виконав і це побажання, запровадивши інститут земських начальників, яким надавалася влада над селянами. "Достатньо вникнути в усі дворянські реформи 80-х років, – писав І. П. Білоконський, – щоб переконатися, що вони мали винятково кріпосницький елемент. Не дворянство, як стан, призначалося для різних охорон, а лише прихильники рабовласницьких поглядів" [2].

Дворянин-земець, особливо дворянин-ліберал, суворо переслідувався. Особливо неблагонадійними вважалися земці, які відстоювали земські прерогативи в рамках Положення 1864 р. На той час бюрократія застосовувала усі заходи, щоб обмежити місцеве самоврядування.

Таке ставлення уряду до виборного місцевого управління було наслідком загального спаду ліберально-демократичного піднесення і посилення реакції, які особливо відчувались у губерніях. Губернатор і начальник жандармського управління щоденно присіклиливо переглядали прізвища прибулих на поселення осіб, з'ясовуючи їх причетність до "політичних" та інших "неблагодійних". Особливо вирізнялися в цьому відношенні орловський губернатор Шидловський і жандармський полковник Дудкін, які зрештою змусили І. П. Білоконського залишити роботу в редакції.

Перехід на службу до статистичного бюро значною мірою вплинув на його подальшу громадську діяльність. Статистику він розглядав як важливий засіб доведення правоти своєї позиції у соціальних і політичних питаннях й намагався повернути високий статус статистичних служб [3]. Для земської статистики, після короткої "весни" у першій половині 1870-х рр., у 1880-х рр. настала "зима". Холодом, як зазначав І. П. Білоконський, повіяло від кріпосників-дворян і від уряду. Вони злякалися, що статистики, роз'їжджаючи по селах і розпитуючи домогосподарів, розкриють невтішне економічне становище селян, проводитимуть пропаганду серед народу. Реакційне дворянство із задоволенням сприйняло цю точку зору, і на статистиків посилюлися доноси як з боку поміщиків, так і з боку поліції. Підстави "боятися" статистиків були, адже їхні перші кадри формувалися з активних народників, тих, хто "ходив" раніше в "народ", або бачив в експедиційній роботі здійснення своєї мрії – проникнути легально в народне середовище й детально вивчити його. Саме вони сприяли швидкому розвитку земської статистики за найнесприятливіших об'єктивних умов [4].

І. П. Білоконський швидко зрозумів, що адміністрація робила все, щоб перетворити "третій елемент" в опозиційний. Так, на пропозицію гласних земська управа прийняла постанову, згідно з якою статистикам заборонялося не тільки коментувати відповіді селян під час опитування, але й супроводжувати їх відповідними вигуками, жестами чи мімікою позитивного або негативного характеру.

І. П. Білоконський мав можливість безпосередньо вивчати життя селян, легально володіти документальним матеріалом, необхідним для своєї подальшої літературної діяльності. У "Русских ведомостях" почали друкувати його нариси про невтішне життя селян, а наприкінці 1888 р. з'явився перший фейлетон [5].

Громадська активність І. П. Білоконського мала трагічні наслідки, оскільки його звинуватили в тому, що він брав участь в організації матеріальної допомоги особам, які перебували на засланні, та на інші революційні цілі; що в його листуванні йшлося про заборонені газети [6]. Дев'ять місяців провів І. П. Білоконський в одиночній тюремній камері і був звільнений у грудні 1889 р. Після звільнення з в'язниці І. П. Білоконський переконався, що його життя на волі буде мало чим відрізнятися від тюремного. Суспільство натоді переживало, як писав І. П. Білоконський, жорсткий, болісний, сірий і вульгарний період. Всі, хто тягнувся до світла, істини і знань – були заганані в підпілля [7]. Але, незважаючи на це, він продовжує друкуватися в столичних і місцевих виданнях.

І. П. Білоконському вдалося отримати дозвіл на роз'їзди по губернії у справі статистичних обстежень: "Народне життя відкрилося переді мною зі всією своєю неприглядною дійсністю і дало багатий матеріал для наукової і літературної діяльності" [8]. Марно стежили за І. П. Білоконським жандарми і сільська влада, статистичні обстеження так захопили його, що було не до пропаганди народницьких ідей.

Початок 1890-х рр. був пов'язаний з наступною земською реформою. Задум уряду полягав у тому, щоб фактично перетворити земство у відділення канцелярії губернатора. Урядовці, контролюючи функціональні обов'язки земства, не надавали значення трьом основним складовим. По-перше, це земські службовці або "третій елемент", як їх визначив самарський віце-губернатор Кондоїді. По-друге, це відновлення конституційного руху, придушеного урядом у 1880 р. По-третє, це неврожай і епідемія холери впродовж трьох років [9].

Земські установи звертали увагу на формальне ставлення влади до умов селянського життя, що підтверджувалися даними земської статистики. Уряд вбачав у "роздмухуванні" продовольчого питання намір земства і земських статистиків "дискредитувати владу". Він також не звернув би уваги на голод 1891 р., коли б не закликала на боротьбу з цією бідою земство зі своїм "третім елементом". Як тільки місцеве самоуправління проявило намір зарадити цій справі, Міністерство внутрішніх справ звернулося до Державної Думи із запискою, в якій доводилася неможливість самостійної земської діяльності у продовольчому питанні. Однак земські установи не чекали відповідного дозволу і узялися до роботи. Розпочалася боротьба адміністрації із земством і його "третім елементом", що привело до кадрових змін у складі Орловської губернської земської управи й статистичного бюро [10].

До проблем орловської статистики додалося ще й те, що майже ніхто із співробітників не був затверджений адміністрацією. Незважаючи на всі старання земської управи, проводити обстеження було дуже проблематично. І. П. Білоконський запропонував обстежувати Севський повіт без дозволу адміністрації. Незабаром нелегальну діяльність земських статистиків було виявлено, губернатор наказав негайно відкликати усіх статистиків із повіту, а голові губернської земської управи В. М. Козлову довелося залишити свою посаду [11].

Новим головою губернського земства було обрано С. М. Блеклова. Випускник Московського університету, він прибув у місто Орел, уже маючи великий досвід статистика і публіциста. Запрошення С. М. Блеклова співпало з прийняттям Закону про оцінку нерухомого майна від 8 червня 1893 р. Закон цей був зобов'язаний своєю появою С. Ю. Вітте, призначеному в 1892 р. міністром фінансів, і передбачав вилучити статистику із видання земства. Вирішення цього питання набуло затяжного характеру, а статистичні бюро продовжували залишатися земськими підрозділами.

Продовжуючи статистичні обстеження повітів Орловської губернії, І. П. Білоконський увійшов до складу оновленої редакції "Орловского вестника", який швидко завойовував симпатії читачів. Однак така популярність негайно викликала негативну реакцію адміністрації, в очах якої преса була одним із основних чинників "крамоли". Особливо лютувала цензура. Ситуацію рятувало те, що цензорами були радники губернатора і віце-губернатор, які по черзі читали газету, причому кожний з них терпіти не міг свого колегу і дозволяв друкувати те, що інший забороняв. Редакція уміло використовувала ці протиріччя і, таким чином, продовжувала з номера в номер висвітлювати актуальні проблеми губернського міста і повітів [12].

У 1891 – 1892 рр. орловська адміністрація спробувала повністю усунути земство від збирання статистичної інформації. З цією метою розповсюджували чутки про те, що ніякого голоду в дійсності не було, а була лише незначна, роздута земством і пресою нестача продовольства. І. П. Білоконський виступав на захист земства і вів боротьбу з дезінформацією. У своїх публікаціях у столичній пресі, переважно "Русских ведомостях", на базі обґрунтованих статистичних даних, завдяки безпосередній особистій участі в організації допомоги голодуючому населенню, він висвітлював дійсний стан справ на селі [13].

Наприкінці 1893 р. І. П. Білоконський одержав лист від професора О. І. Чупрова з пропозицією взяти участь у ІХ з'їзді природознавців і лікарів. Уперше після заслання він отримав можливість познайомитися з провідними науковцями, обмінятися думками й висловити свої пропозиції як статистика-практика. З'їзд відбувся 3 – 11 січня 1894 р. і став трибуною для легалізації неблагодійного, для уряду, земського "третього елементу".

Нові знайомства, обмін інформацією додали сил і впевненості у подальшій діяльності. Повернувшись до Орла, І. П. Білоконський поринув у роботу. В 1895 р. він одержав дозвіл проживати в

Санкт-Петербурзі. У грудні 1895 р. І. П. Білоконський прибув до столиці. Його приїзд співпав з процесом реорганізації Вільного економічного товариства і Комітету грамотності при ньому. Товариство, утворене при Катерині II, займалося просвітницькою діяльністю, відкривало публічні бібліотеки, збирало кошти для видання книг і часописів. Особливого розмаху набула діяльність товариства і Комітету грамотності за Олександра II. У 1896 р. уряд вирішив підпорядкувати Комітет грамотності Міністерству народної освіти. З цього приводу в товаристві розпочалася жвава дискусія. Прогресивна інтелігенція вбачала в цьому утиски просвітницької діяльності. На зібраннях представники товариства і Комітету критикували уряд, звинувачували Міністерство народної освіти в бездіяльності. Зрештою було прийнято резолюцію, яка містила вимогу скасувати постанову уряду щодо перепідпорядкування Комітету грамотності.

Як постійний автор часописів "Русский вестник" і "Русская школа" І. П. Білоконський використав свій приїзд для налагодження постійного співробітництва на майбутнє, особливо з проблем народної освіти. Прибувши до Санкт-Петербурга, І. П. Білоконський зупинився у Лесевичів, знайомих по сибірському заслання. Тут під час літературних, загальнонаукових, філософських бесід познайомився з М. К. Михайловським – народником, публіцистом і літературним критиком, одним із редакторів "Отечественных записок", який з 1890 р. з позиції селянського соціалізму виступав проти марксизму. Навколо М. К. Михайловського почали групуватися молоді літературні діячі, до яких належали М. Ф. Анненський, О. І. Іванчич-Писарев, В. Г. Короленко та ін. В. Г. Короленко, став на той час членом редакції "Русского богатства" і наполегливо запрошував І. П. Білоконського співпрацювати із журналом [14].

Повернення до Орла після тривалого перебування в Санкт-Петербурзі було пов'язане зі значними змінами в подальшому житті І. П. Білоконського. У листі, який він одержав від історика і відомого земського діяча В. Є. Якушина, пропонувалося зустрітись з князем П. Д. Долгоруковим, який незабаром прибуде до Орла, з наміром запросити його до Курська на посаду завідувача відділу народної освіти губернського земства. Після зустрічі з князем, розраховувшись за місцем служби, він прибув до Курська. Під час бесіди з головою губернської земської управи М. А. Полянським з'ясувалося, що йому пропонували разом з відділом народної освіти очолити бюро земської статистики. Рекомендували його на ці посади професори О. І. Чупров, О. І. Фортунатов і відомий статистик М. Ф. Анненський. Приводом для такого кар'єрного зростання була участь і виступ з доповіддю на IX Московському з'їзді природознавців і лікарів, а також постійні публікації в часописах "Русские ведомости" і "Русская школа" [15].

Таким чином, І. П. Білоконський повинен був поставитися до свого нового призначення дуже відповідально. По-перше, йому належало виправдати впливову протекцію в науковому плані, щоб не скомпрометувати тих, хто його рекомендував. По-друге, він займав посаду відомого у земській статистиці І. А. Вернера, під керівництвом якого було здійснено ґрунтовне обстеження і опис Курської губернії. По-третє, велика і важлива праця, за постановою губернських земських зборів, була спалена і виникла необхідність її відновлення [16].

Про зростання ролі І. П. Білоконського як земця і статистика в суспільно-політичному житті свідчать запрошення, які почали надходити до нього після IX Московського з'їзду природознавців і лікарів. Незабаром до нього звернувся професор М. В. Духовський з пропозицією взяти участь у II з'їзді російських діячів з технічної і професійної освіти, який відбудеться у грудні 1895 р. в Москві, і виступити з доповіддю. У жовтні 1895 р. до І. П. Білоконського надійшов лист від В. Г. Григор'єва, завідувача статистичного відділу Московської міської управи, із запрошенням взяти участь у відзначенні 25-річчя наукової діяльності професора О. І. Чупрова.

Позитивно реагуючи і з вдячністю сприймаючи усі запрошення, І. П. Білоконський активно включився до експедиційної роботи в губернії, зокрема у Фатежському повіті. Досвід статистичного обстеження Орловської губернії свідчив про віковичну відсталість сільського населення. "Деревенские впечатления", що публікувалися в "Русских ведомостях", викликали незадоволення оптимістів – народників, які стверджували, що "село вже не те, автор не помічає духовного росту селян, а його песимізм – тенденційний" [17].

Як і раніше, сільську відсталість він пояснював гнітючим ладом абсолютизму і був переконаний, що земство, завоювавши широкі політичні права, стане фундаментом, якщо не республіканського ладу, то хоча б парламентаризму. "Ось чому, – писав І. П. Білоконський, – коли я помітив рух у земській сфері, енергійне прагнення до обмеження самодержавства, до боротьби зі свавіллям і беззаконням, я обома руками ухопився за цю справу, став у ряди опозиційної земської інтелігенції не тільки "третього елементу", але і другого, який був ар'єргардом у цьому русі" [18].

Літературна діяльність І. П. Білоконського, зокрема його публікації з проблем розвитку місцевого самоврядування та статистики, були високо оцінені демократичною літературною громадськістю.

У березні 1897 р. він одержав із Санкт-Петербурга повідомлення про обрання членом Союзу взаємодопомоги російських письменників. Для І. П. Білоконського ця звістка була надзвичайно важливим і авторитетним визнанням його як письменника і вводила в широке коло літераторів. Як свідчать джерела, саме в цей час до І. П. Білоконського звернувся співробітник сільськогосподарського відділу губернського земства І. О. Михайлов з пропозицією спільно придбати "Курскую газету". Посада неофіційного редактора задовольняла І. П. Білоконського, і він енергійно взявся за добір майбутніх дописувачів і літераторів. Залишалися два невирішені питання – фінанси і цензура. Щодо фінансів, то І. О. Михайлов запевняв, що редакція має можливість взяти кредит. Значно складнішою була політична

сторона справи – цензура, яка повністю залежала від губернатора О. Д. Мілютіна. Дізнавшись, що "Курская газета" на чолі з І. П. Білоконським підтримує "третій елемент", губернатор зробив усе можливе, щоб газета припинила своє існування. Більше того, на І. П. Білоконського знову почали тиснути жандарми, оскільки він для проведення обстежень продовжував набирати серед студентів і "неблагонадійних" [19].

За обставин, що склалися, І. П. Білоконський переїхав з Курська до Санкт-Петербурга. Вирішив займатися літературною діяльністю і поселився в готелі для письменників-початківців. Разом з тим він співпрацював з часописами "Русские ведомости", "Русская школа", "Образование", "Русское богатство". "По горло зайнятий літературними справами, – писав І. П. Білоконський, – я в рідкісні вільні години відвідував близькі мені редакції і приятелів у письменницькому середовищі – В. Г. Короленка, М. А. Рубакіна, В. А. М'якотіліна, В. В. Лесевича, М. Ф. Анненського, С. Я. Єлпатьєвського, В. І. Чарнолузького, Г. А. Фальборка; проте я не міг витримувати петербурзьку пронизливу сирість, п'ятому житла, відсутність сонця, а в хвилини самотності, страшенно нудьгував і за дружиною, і за простором провінції, і особливо за спекотним сонцем України, втраченим, здавалося, для мене назавжди" [20].

Наприкінці грудня 1898 р. голова Харківської губернської земської управи Гордієнко особисто запросив І. П. Білоконського на посаду секретаря губернської земської управи. У березні 1899 р. він виїхав до Харкова на постійне місце роботи.

Таким чином, кінець ХІХ ст. став у житті І. П. Білоконського не тільки періодом становлення його як публіциста і літератора, але й у першу чергу формування як земського діяча. "Втиснутий" у земську статистику внаслідок матеріальних нестатків, він глибоко перейнявся ідеєю запровадження місцевого самоврядування як необхідного чинника розвитку політичних свобод і конституційного ладу. Спількування з провідними земцями дедалі більше переконувало І. П. Білоконського в тому, що подальший розвиток країни значною мірою залежить від безпосередньої участі земства в управлінні державою, створенні представницьких установ, які б обмежували царське самодержавство.

Джерела та література

1. Белоконовский И. П. В годы беспартия / И. П. Белоконовский. – М., 1930. – С. 46.
2. Там само – С. 47.
3. Там само – С. 48.
4. Белоконовский И. П. Земское движение / И. П. Белоконовский. – М.: Издательство "Задруга", 1914. – С. 38 – 40.
5. Науково-дослідний відділ рукописів Російської державної бібліотеки, ф. 695, спр. 29, арк. 8.
6. Белоконовский И. П. В годы беспартия / И. П. Белоконовский. – М., 1930. – С. 57.
7. Там само – С. 62.
8. Там само – С. 66.
9. Белоконовский И. П. Земское движение / И. П. Белоконовский. – М.: Издательство "Задруга", 1914. – С. 42.
10. Белоконовский И. П. Самоуправление и земство / И. П. Белоконовский. – Ростов-на-Дону: Издательство "Донская речь", 1905. – С. 24.
11. Белоконовский И. П. В годы беспартия / И. П. Белоконовский. – М., 1930. – С. 71.
12. Там само – С. 79.
13. Белоконовский И. П. Земское движение / И. П. Белоконовский. – М.: Издательство "Задруга", 1914. – С. 44.
14. Короленко В. Г. Воспоминания о писателях / В. Г. Короленко. – М., 1934. – 380 с.
15. Белоконовский И. П. В годы беспартия / И. П. Белоконовский. – М., 1930. – С. 120.
16. Белоконовский И. П. Земское движение / И. П. Белоконовский. – М.: Издательство "Задруга", 1914. – С. 47.
17. Белоконовский И. П. В годы беспартия / И. П. Белоконовский. – М., 1930. – С. 126.
18. Там само – С. 128.
19. Там само – С. 141.
20. Там само – С. 151.

Валентин Панченко

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ И. П. БЕЛОКОНОСКОГО В РАЗВИТИИ МЕСТНОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ В ОРЛОВСКОЙ И КУРСКОЙ ГУБЕРНИЯХ В КОНЦЕ ХІХ в.

В статье рассмотрена деятельность И. П. Белоконоского как публициста, литератора и активного земского деятеля в Орловской и Курской губерниях в конце ХІХ в.

Ключевые слова: И. П. Белоконовский, земство, самоуправление, статистика, "третий элемент".

Valentyn Panchenko

I. P. BILOKONSKYI'S ACTIVITY IN LOCAL GOVERNMENT DEVELOPMENT IN ORLOV AND KURSK PROVINCES AT THE END OF XIX cent

The article reviews I. P. Bilokonskyi's activity as publicist, literary man and active zemstvo figure in Orlov and Kursk provinces at the end of ХІХ cent.

Key words: I. P. Bilokonskyi, zemstvo, self-government, statistics, "third element".

Стаття надійшла до редакції 18.12.2012